

STAROŚĆ NA STRONACH INTERNETOWYCH REGIONALNYCH OŚRODKÓW POLITYKI SPOŁECZNEJ. PROBLEMY LUDNOŚCIOWE A POLITYKA SPOŁECZNA

Old age in the Websites of Regional Centers of Social Policy.
Population problems and social policy

Streszczenie

Powiększa się liczba ludzi starych w Polsce. Przyczynami są – między innymi – wydłużanie się ludzkiego życia i emigracja ludzi młodych za granicę. Zmiany demograficzne stają się problemem, na który reagują instytucje polityki społecznej państwa, takie jak rząd, ministerstwa oraz władze samorządowe. W artykule przedstawiamy zakres korzystania z technologii komunikacyjno-informacyjnych przez ludzi po 60. roku życia. Ukazujemy również ofertę Regionalnych Ośrodków Polityki Społecznej skierowanej do ludzi starszych. W ostatnich latach w niewielu województwach istniała internetowa informacja i oferta pomocowa dla seniorów. Ponadto sformułowana była zazwyczaj w języku biurowym, nieprzyjaznym dla potencjalnych klientów.

Słowa kluczowe: starość, starzenie się, Internet, polityka społeczna, technologie informacyjno-komunikacyjne

Summary

The number of old people in Poland has significantly increased for last decade. Among others, the causes of this growth are: lengthening of human life and emigration of young people abroad. Population changes has been becoming a problem, which meet reaction from side of state social policy institutions, such as government, ministries and local authorities. In this paper, we present scope of usage of information and communication technologies by old people (after their sixty year of age). We show also offers of Regional Centers of Social Policy addressed to elderly people. In the last years, a few regional centers offered information and some assistance programs targeted to seniors. In addition, the offers were usually formulated in bureaucratic language, very unfriendly to potential customers.

Key words: old age, aging, Internet, social policy, information and communication technologies

Progi starości i starzenia się

Ludzie starsi i starzy stają się populacją problemową wtedy, kiedy jej wielkość rośnie, zagrażając równowadze procesów zastępowalności pokoleń, lub kiedy powstaje lęk o ich przydatność albo pojawia się gorsze ich traktowanie niż ludzi młodszych, a zabiegi i nakłady na opiekę nad nimi uznawane są za wysokie. Problemem staje się cielskość ludzi starych i utrata przez nich niezależności, w konsekwencji – organizacja mieszkań i ośrodków opieki (Lopata, Levy 2003; Farley 1992). W krajach rozwiniętych ludzie starsi stanowią obecnie około 15% populacji, lecz prognozy mówią o wzroście do 26% w 2050 roku (Barkan 2012). Amerykańscy i europejscy socjologowie problemów społecznych często traktują to zagadnienie jako jeden kompleks: starość jako etap życia, starzenie się populacji i postawy społeczeństwa wobec ludzi starych. Zakładają, że kierunek i tempo zmian w populacjach USA i UE stwarzają zagrożenie dla trwałości i spójności społeczeństwa. Inaczej mówiąc, definiują rozmiary populacji i dynamikę zmian społecznych związanych ze starzeniem się (wydłużenie życia, zatrudnienie ludzi starych, choroby cywilizacyjne, opieka nad osobami zniedołężniałymi itp.) jako problem społeczny (Barkan 2012).

W krajach rozwijających się ludzie starzy nie są traktowani jako kategoria problemowa. Ram Ahuja (2002), omawiając problemy społeczne Indii, pomija problem starości i starzenia się. Wskazuje natomiast na zagrożenie, jakim jest niekontrolowany przyrost ludności, eksplozja demograficzna. W społeczeństwie indyjskim to ludzie młodzi stanowią największą i najszybciej powiększającą się kategorię ludności. To ludzie młodzi, a nie starzy, stanowią populację problemową.

W Polsce starość i starzenie się stało się przedmiotem publicznego zainteresowania i niepokoju w związku z rewizją założeń reformy emerytalnej, przede wszystkim w obszarze funkcjonowania Otwartych Funduszy Emerytalnych (OFE). Pojawiło się bardzo dużo prac naukowych poświęconych ludziom starym, starzeniu się i aktywnej starości (por. Mucha, Krzyżowski 2011, 2012; Baranowska i in. 2013). Środki masowego przekazu natomiast koncentrowały się prawie wyłącznie na aspekcie makroekonomicznym zmian w OFE. Zwolennicy i przeciwnicy tych zmian interesowali się między innymi pieniędzmi, finansowymi skutkami dla budżetu, słuszością doktryny, progiem zadłużenia czy statusem zgromadzonych składek. Pomijali natomiast sytuację ludzi starych, ignorowali zatem zagadnienie, jakim jest „ich dostęp (lub brak dostępu) do oferty pomocowej (publicznej, rodzinnej, społecznej, jakiegokolwiek)” (Dutkiewicz 2013: 242).

Zmiany demograficzne w naszym kraju obejmują między innymi powiększanie się liczby ludzi starych w stosunku do innych kategorii wiekowych (Frąckowiak 2012). Ze względu na różnice w definiowaniu starości w tym artykule przyjęliśmy cezurę 60. roku życia. Wprawdzie przed zmianami ustawowymi wydłużającymi czas przejścia na emeryturę przyjmowano cezurę 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn, badania porównawcze informowały jednak, że średni wiek przejścia na emeryturę dla kobiet wynosił 55 lat, a mężczyzn 57 lat (Mucha, Krzyżowski 2012). Było to związane z rozpowszechnieniem

instytucji tak zwanych emerytur pomostowych, zasiłków przedemerytalnych i innych praktyk dezaktywizacji zawodowej ludzi po 55., a nawet po 45. roku życia. Stanisława Borkowska zauważyła, że stało się tak ze względu na liberalne prawo, dopuszczające wcześniejsze przejście na emeryturę w wieku 50 lat dla kobiet i 55 dla mężczyzn oraz praktyki rynku pracy: „pracodawcy są mało zainteresowani zatrudnianiem osób w wieku 45+ i inwestowaniem w ich rozwój ze względu na krótką perspektywę kontynuowania przez nie zatrudnienia” (Borkowska 2013: 153). Nasza decyzja oparta była zatem na wynikach badań pokazujących rzeczywiste przejście na emeryturę w wieku 55–57 lat oraz na własnych obserwacjach o kontynuowaniu zatrudnienia przez osoby pobierające pełną emeryturę w formie zatrudnienia niepełnego, doraźnego czy nierejestrowanego. Ponadto uprawnienia do korzystania z różnych świadczeń społecznych i socjalnych zawierają wymóg wieku lub statusu (emerytura) lub obydwu wymogów łącznie. Zdajemy sobie sprawę z ograniczenia naszej decyzji o progu starości w wieku 60 lat dla obu płci, ponieważ przeciętna liczba lat dalszego trwania życia osób w wieku 60 lat wynosiła 18,5 dla mężczyzn i 23,8 lat dla kobiet (*Rocznik Statystyczny...* 2012: 206). Zatem współczesne sześćdziesięciolatki będą (statystycznie) żyć ponad pięć lat dłużej niż mężczyźni.

W określaniu progu, kiedy zaczyna się starość, istnieje bardzo dużo sprzecznych rozwiązań. Niektóre z nich dotyczą sprawności psychofizycznej, inne – statusu zawodowego itp. Definicja odwołująca się do rzeczywistego wieku emerytalnego wydaje się nam obecnie rozwiązaniem najbardziej kompromisowym, uwzględniającym inne, cząstkowe kryteria: zdrowotne, zawodowe, psychologiczne i społeczne.

W kontekście poruszanej problematyki główną zmianą demograficzno-społeczną w ostatnich latach jest depopulacja związana z emigracją z naszego kraju, niskim poziomem dzietności kobiet, nierównowagą życia rodzinnego i zawodowego oraz konsekwencjami spowolnienia gospodarczego. Młodzi ludzie w masowym wymiarze korzystają z możliwości oferowanych im przez Unię Europejską, czyli zarabiają na życie i zamieszkują poza krajem, imigracja do Polski natomiast jest niewielka. W związku z tym powiększa się liczba ludzi w starszym wieku, którzy pozostają w kraju, gdzie mają zabezpieczenie społeczne, w tym otrzymane lub zakupione przez siebie dom lub mieszkanie (zakładowe, komunalne, spółdzielcze, własnościowe). Od 1980 roku liczba Polaków powyżej 65. roku życia wzrosła z 3,6 miliona do ponad 5,3 miliona w roku 2011 (Frąckowiak 2012; *Rocznik Statystyczny...* 2012). „W ciągu tych 30 lat [od 1980 do 2010 roku] liczba seniorów wyraźnie wzrosła i nadal zachowuje trend wzrostowy” (Frąckowiak 2012: 179). Gdybyśmy przyjęli za próg 45. rok życia, to wzrost liczby ludności byłby drastycznie większy, ponieważ „w porównaniu z 1980 rokiem w 2010 populacja ta (ludności powyżej 45. roku życia) zwiększyła się o 40,8%” (Sobočka-Szczapa 2012: 5). Prognozy demograficzne autorstwa różnych ośrodków badawczych, krajowych i europejskich, mówią o starzeniu się populacji Polski w okresie następnych dwóch dziesięcioleci (Baranowska 2013). Zofia Szweđa-Lewandowska stwierdza: „zwiększanie się subpopulacji seniorów sprawia, że osoby starsze powinny być traktowane jako kategoria polityki społecznej (...). Konsekwencje starzenia się ludności wpływają szczególnie na system ubezpieczeń społecznych, rynek pracy i sferę usług opiekuńczych” (Szweđa-Lewandow-

ska 2013: 1). Nie tylko socjologowie i politycy społeczni badający zmiany społeczne dostrzegli to zjawisko. Niektóre agendy państwowe i samorządowe również zauważyły zmiany ludnościowe i ich potencjalne skutki, czego wyrazem są opublikowane ostatnio analizy i raporty. Dla porządku wymienimy najważniejsze inicjatywy rządowe: *Program na rzecz aktywizacji osób starszych w latach 2012–2013* czy utworzenie Departamentu Polityki Senioralnej w Ministerstwie Polityki Społecznej. Chociaż uznanie budzi przygotowanie rządowego programu aktywizującego ludzi starszych, to nie sposób zauważyć ułomności – lub cynizmu – twórców tego programu. Dotyczył on lat 2012 i 2013, a został przygotowany i ogłoszony w drugiej połowie 2012 roku (w sierpniu). Zatem rzeczywista realizacja tego programu mogła objąć jedynie ostatni kwartał 2012 i 2013 rok. Natomiast pozytywnym znakiem konsekwencji w tworzeniu polityki prosenioralnej była rządowa uchwała o długofalowej strategii na rzecz ludzi starszych na latach 2014–2020 (Uchwała nr 237 Rady Ministrów... 2013).

Problematykę starzenia się podjęły również niektóre regionalne ośrodki polityki społecznej w województwie małopolskim i lubelskim. Przygotowały one dokumenty: *Wyzwania Małopolski w kontekście starzenia się społeczeństwa* i *Wojewódzki program na rzecz osób starszych*. Będzie o nich mowa w dalszej części artykułu. Zatem administracja na poziomie państwa i województw, chociaż ta ostatnia w niewielkim zakresie, dostrzegła zjawisko, uznała je za wyzwanie, stworzyła nowe struktury biurokratyczne i projekty polepszenia sytuacji osób starszych.

Internet jako technologia informacyjno-komunikacyjna przydatna ludziom starszym

Naszym pierwotnym zamiarem było przedstawienie nowoczesnych form pomocy ludziom starym przez jedną instytucję publiczną. Ludzie starzy zazwyczaj nie są silni, sprawni i samodzielni w porównaniu z ludźmi w okresie dorosłości. Część z osób starszych wymaga wsparcia ze strony rodziny, środowiska lokalnego i państwa, dotyczy to szczególnie ludzi w tak zwanym wieku sędziwym. We współczesnych społeczeństwach istnieją publiczne instytucje pomocowe, które realizują programy dla ludzi starszych i starych oraz podejmują działania na rzecz rozwiązywania problemów tych środowisk. Zmiany w rodzinach (rozwoły, separacje, nietypowe formy rodziny, rodziny niepełne i życie poza rodziną) powodują, że publiczna instytucjonalna pomoc staje się coraz ważniejsza. Spośród różnych instytucji wybraliśmy Regionalne Ośrodki Pomocy Społecznej (ROPS). Są one obecne w każdym województwie, posiadają znaczące środki finansowe i statutowo są zobowiązane do pomocy różnym kategoriom potrzebujących wsparcia instytucjonalnego. Badanie nasze polegało na zebraniu i opracowaniu danych obecnych na stronach internetowych ROPS. Metodologię badań treści zamieszczonych na stronach internetowych publicznych instytucji pomocowych opracowaliśmy na potrzeby studiów, których wyniki opublikowaliśmy w artykułach zarówno w języku polskim, jak i angielskim (Miś, Szepski 2012a, 2012b, w druku).

Współczesne społeczeństwa posługują się Internetem jako najwygodniejszym środkiem komunikacji, z tego powodu badania mediów masowych stały się ważną częścią badań socjologicznych (Kowalska 2006). Posiadają one pewne ograniczenia, o których pisaliśmy już wcześniej, w tym miejscu chcielibyśmy je tylko przypomnieć. Po pierwsze w niektórych przypadkach informacje zamieszczane w Internecie nie są prawdziwe. Instytucje zamieszczają pewne oferty, na które później nie ma zapotrzebowania lub ze względów losowych zostają one zawieszone albo nie odbywają się z powodu niezręczności prowadzących. Istnieje więc pewna „ciemna liczba” programów, które funkcjonują na stronach internetowych, a w rzeczywistości nie odbywają się. Po drugie stwierdziliśmy występowanie zajęć, które w istocie mają uczestników i się odbywają, lecz z różnych powodów nie zostały umieszczone na stronach placówek pomocowych.

W omawianych badaniach interesowało nas zweryfikowanie istnienia informacji ROPS skierowanych do osób starszych i starych w Internecie. W poprzednich badaniach ustaliliśmy różnice między ośrodkami pomocy społecznej a ich reprezentacjami internetowymi w formie stron www. Ponadto opisaliśmy odmienności lub przykłady braku profesjonalizmu autorów tych stron (Miś, Szepski 2012a, 2012b). Wcześniej badaliśmy wszystkich użytkowników Internetu, a obecnie ograniczyliśmy się do ludzi starych.

W związku z tym w znacznym stopniu liczebność użytkowników stron internetowych była inna niż w poprzednich badaniach – to nie klienci ośrodków pomocy społecznych i ich rodziny, a ludzie po 60. roku życia (Miś, Szepski 2012a, 2012b). Ludzie starsi korzystają z Internetu rzadziej niż młodsze pokolenia, a znacznie rzadziej niż ludzie młodzi, od 15. roku życia. W porównaniu z kategoriami ludzi dorosłych oraz uczniów i studentów ludzie starsi są mniej aktywni w sieci, chociaż w coraz większym stopniu stają się jej użytkownikami. Jak wynika z badań Dominika Batorskiego z 2009 roku odsetek korzystających z Internetu w wieku 60–64 lata wynosił 20,6%, zaś powyżej 65. roku – 5,8% (Kowalik 2011: 232). Najnowsze badania (z 2013 roku) informują nas, że odsetek osób w pierwszej kategorii wzrósł o prawie 15% (z 20,6% do 35%), zaś drugiej kategorii, powyżej 65. roku życia o ponad 8% (do 14,1%). Zatem w okresie czterech lat nastąpiło dynamiczne powiększenie kategorii ludzi starszych posługujących się Internetem – wzrost taki następuje systematycznie od 2003 roku, kiedy z Internetu korzystało 2,8% osób w wieku 60–64 lata i niespełna jeden procent (0,9%) powyżej 65. roku życia (Batorski 2013).

W badaniach mieszkańców Osiedla Leśnego w Bydgoszczy, zrealizowanych przez Marię Kowalską i Marię Kuchcińską (2013), okazało się, że odsetek osób deklarujących korzystanie z Internetu jako formy aktywności wynosił również 35%. Bardzo wyraźnie różnili się seniorzy z wykształceniem podstawowym i zawodowym od tych ze średnim i wyższym – ci ostatni o wiele częściej korzystali z Internetu. Nie należy zapominać, że osobom starszym w dostępie do Internetu pomagają młodszy członkowie rodziny.

Kilkanaście osób chwaliło swoje dorosłe dzieci i wnuki za to, że z własnej inicjatywy dowożą ich na różne zajęcia, płacą za nich składkę członkowska npo. W PTTK wyszukują w Internecie różne oferty dla seniorów, wykupują karnet na pływanię, pobyt w sanatorium, wysyłają (w domyśle: płacą) na wczasy, a nawet werbują do partii (Kowalska, Kuchcińska 2013: 183).

Innymi słowy, korzystanie z sieci nie jest czymś wyjątkowym dla ludzi starych. Naszym zdaniem, w odniesieniu do przeszłości trafny był pogląd Janusza Muchy i Łukasza Krzyżowskiego (2012: 395), że statystycznie osoby w wieku emerytalnym „jak dotąd sporadycznie korzystają z tych dóbr”. Zgadza się również z ich prognozą oraz przypuszczeniami Emilii Kramkowskiej (2011) co do upowszechnienia i rutynowego korzystania z sieci przez większość seniorów w przyszłości. Najnowsze badania prowadzone w ramach diagnozy społecznej pod kierunkiem Janusza Czapińskiego i Tadeusza Panka potwierdzają te prognozy i przewidywania (Batorski 2013).

Większość ludzi starych w chwili obecnej nie korzysta samodzielnie z Internetu. Zgodnie z przyjętą przez nas definicją starości, 60 lat i więcej, ludzi starych było prawie 7,8 miliona w 2011 roku. Liczba osób utrzymująca się z emerytur wynosiła w tym samym roku 6,9 miliona (*Rocznik Statystyczny...* 2012). Zakładając, że ponad jedna trzecia ludzi starych, w przeważającej większości emerytów, korzysta samodzielnie z sieci elektronicznej, jest to populacja w granicach od 2,4 miliona do 2,7 miliona osób. Ta kategoria wiekowa systematycznie powiększa się i w coraz większym stopniu posługuje się nowoczesnymi technologiami informacyjno-komunikacyjnymi. W przyszłości to, co oferuje obecnie Internet, będzie prawdopodobnie wykorzystywane przez prawie całą populację ludzi starych, tak jak stało się z innymi osiągnięciami technologii – telefonem, radiem czy telewizją (Kramkowska 2011: 40).

W 2012 roku Rada Ministrów przyjęła *Rządowy program na rzecz aktywności społecznej osób starszych na lata 2012–2013* (ASOS). Program jest integralnym elementem działań na rzecz realizacji rządowej strategii polityki społecznej państwa (*Rządowy program...* 2013).

Problem starości i starzenia się oraz aktywizacji społecznej ludzi starszych został dostrzeżony przez władze państwowe i samorządowe. Wobec powyższego chcieliśmy zbadać stan przygotowania jednej z najważniejszych instytucji polityki społecznej, czyli Regionalnych Ośrodków Pomocy Społecznej (ROPS) do odpowiedzi na opisane wyżej zmiany społeczne. ROPS mają za zadanie realizować politykę samorządu wojewódzkiego. Znowelizowana Ustawa o pomocy społecznej stwierdza w art. 21, że:

Art. 21. Do zadań samorządu województwa należy:

- 1) opracowanie, aktualizowanie i realizacja strategii wojewódzkiej w zakresie polityki społecznej będącej integralną częścią strategii rozwoju województwa obejmującej w szczególności programy: przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, wyrównywania szans osób niepełnosprawnych, pomocy społecznej, profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych, współpracy z organizacjami pozarządowymi – po konsultacji z powiatami;
- 2) organizowanie kształcenia, w tym prowadzenie publicznych szkół służb społecznych oraz szkolenia zawodowego kadr pomocy społecznej;
- 3) rozpoznawanie przyczyn ubóstwa oraz opracowywanie regionalnych programów pomocy społecznej wspierających samorządy lokalne w działaniach na rzecz ograniczania tego zjawiska;
- 3a) diagnozowanie i monitorowanie wybranych problemów społecznych w regionie;
- 4) inspirowanie i promowanie nowych rozwiązań w zakresie pomocy społecznej;
- 4a) koordynowanie działań na rzecz sektora ekonomii społecznej w regionie;

- 5) organizowanie i prowadzenie regionalnych jednostek organizacyjnych pomocy społecznej;
- 6) (uchylony);
- 7) sporządzanie sprawozdawczości oraz przekazywanie jej właściwemu wojewodzie, również w wersji elektronicznej, z zastosowaniem systemu informatycznego;
- 8) sporządzanie oceny, o której mowa w art. 16a, na podstawie ocen sporządzonych przez gminy i powiaty z obszaru województwa, uwzględniającej kwestie i problemy społeczne wynikające z przyjętej strategii wraz z projektami, o których mowa w pkt. 3, i przekazanie ich właściwemu wojewodzie do dnia 31 lipca każdego roku;
- 9) utworzenie i utrzymanie regionalnego ośrodka polityki społecznej, w tym zapewnienie środków na wynagrodzenia pracowników.

Zakładamy, że działania ROPS w obszarze starości powinny w szczególności przejawiać się w aktualizowaniu i realizacji strategii województwa (pkt 1) oraz w inspirowaniu i promowaniu nowych rozwiązań (pkt 4). Na tej podstawie wyznaczaliśmy sobie dwa cele:

- pierwszy: diagnoza stron internetowych ROPS adresowanych do osób starszych i starych (powyżej 60. roku życia), zwyczajowo określanych w języku instytucji pomocowych „seniorami”;
- drugi: analiza treści umieszczanych przez ROPS w sieci w zakresie informacji, edukacji, oferty usług, pośrednictwa dla osób starszych itp.

Przełożenie zadań wynikających z programu rządowego na praktyczne zadania wymaga udziału wielu instytucji. Jeżeli *Rządowy program na rzecz aktywności społecznej osób starszych* uznać za ważny dokument, to można się spodziewać, że na szczeblu wojewódzkim włączą się w jego realizację ROPS i poinformują o tym na swoich stronach internetowych. Postanowiliśmy sprawdzić, czy rzeczywiście to nastąpiło i jakie programy skierowane do seniorów tam znajdziemy. W tabeli 1 przedstawiamy rezultaty naszych poszukiwań.

Na przykładzie portali ROPS widać wyraźnie, że administracja publiczna najczęściej traktuje Internet niedbale, ignorując obecnych i potencjalnych użytkowników. Na stronach Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej można znaleźć wykaz ROPS, ale bez adresów stron WWW. Ministerstwo realizuje także projekt Rejestr Jednostek Pomocy Społecznej. Po wybraniu ROPS jako typu organizacji pojawiają się jedynie cztery ośrodki (stan na początek grudnia 2013 roku). Zauważmy, że dwa ośrodki nie mają swojej strony i są reprezentowane jedynie na stronie województwa.

Osobnym problemem jest struktura adresów internetowych. W skali kraju nie doprowadzono do ujednolicenia formatu adresów ROPS. Sprawa wydaje się tym bardziej dziwna, gdy uświadomimy sobie, że ROPS jest jednostką określoną w art. 113 Ustawy z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (Dz.U. 2013 poz. 182). Powinniśmy oczekiwać, że określenia użyte w ustawie znajdą swoje odbicie w adresie. Ustawa wyraźnie mówi o ROPS, ale w dwóch przypadkach określenie „regionalny” zostało zastąpione przez „dolnośląski” i „mazowiecki”, a w Łodzi zamiast ośrodek mamy centrum. Nie wiadomo też czy w nazwie będzie województwo czy miasto będące siedzibą ROPS. Ponieważ ROPS jest jednostką samorządu województwa, to naturalny schemat adresów miałby postać: rops.województwo.pl. Jak się jednak okazało, w dziewięciu przy-

Tabela 1. Programy skierowane do osób starszych dostępne na stronach internetowych ROPS

Województwo	Adres WWW	Oferta dla seniorów
Dolnośląskie	dops.wroc.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych
Kujawsko-pomorskie	ropstorun.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych
Lubelskie	rops.lubelskie.pl	<i>Wojewódzki program na rzecz osób starszych na lata 2013–2015</i>
Lubuskie	polityka-spoleczna.lubuskie.pl	Brak własnej strony WWW, brak projektów skierowanych do osób starszych
Łódzkie	rcpslodz.pl	Informacja o ASOS (odesłanie do strony Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej) – bez własnej oferty
Małopolskie	rops.krakow.pl	Zakładka Seniorzy na stronie głównej. Zawiera zagadnienia dotyczące starości, wykaz Uniwersytetów Trzeciego Wieku w Małopolsce, plebiscyt Senior Roku, akcję Miejsce przyjazne seniorom.
Mazowieckie	mcps.com.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych
Opolskie	rops-opole.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych
Podkarpackie	rops.rzeszow.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych
Podlaskie	rops-bialystok.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych
Pomorskie	rops.pomorskie.eu	Brak projektów skierowanych do osób starszych
Śląskie	rops-katowice.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych
Świętokrzyskie	rops-pokl.wrota-swietokrzyskie.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych
Warmińsko-mazurskie	bip.warmia.mazury.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych Brak własnej strony WWW
Wielkopolskie	rops.poznan.pl	<i>Wielkopolski program na rzecz osób starszych</i> , Kampania informacyjna „Seniorze, masz wybór”, ENSURE
Zachodniopomorskie	rops.wzp.pl	Brak projektów skierowanych do osób starszych, brak własnej strony WWW

Źródło: opracowanie własne na podstawie stron internetowych (dostęp: 17.12.2013).

padkach znajdziemy miasto, a jedynie w pięciu województwo. Znajdziemy też skrót „wzp”, który jedynie nieliczni przetłumaczą na województwo zachodniopomorskie. Ciekawe jest również, że województwo mazowieckie kryje się pod domeną .com, tak jakby ROPS był jednostką komercyjną. W adresie województwa pomorskiego zamiast spodziewanej domeny .pl mamy .eu, jakby ROPS chciał stać się instytucją europejską.

Ogólnie rzecz ujmując, oferta ROPS skierowana do osób starszych wygląda skromnie. Na stronach czterech ROPS znajdziemy jakieś informacje, a specjalne oferty prezentują jedynie Kraków i Poznań.

Na stronie głównej ROPS w Krakowie znajduje się zakładka „Seniorzy” zawierająca szczegóły prowadzonych działań. Mamy najpierw stronę „Zagadnienia dotyczące starości”, przedstawiającą dane statystyczne i prognozy na najbliższe lata, a także wymienianą obszary, w jakich były podejmowane działania od 2000 roku (sic!) na rzecz osób starszych (<http://www.rops.krakow.pl/lewa/seniorzy-9/zagadnienia-dotyczace->

-starosci-48.html, dostęp: 17.12.2013). Szczególnie podkreślono, że realizowane projekty przeciwdziałały wykluczeniu społecznemu osób starszych i marginalizacji seniorów przez zwiększanie ich aktywności. Koncentrowały się one na wiedzy i informacji o usługach adresowanych do seniorów, propagowaniu aktywnych postaw, budowaniu solidarności międzypokoleniowej i podnoszeniu jakości życia.

W zakładce „Seniorzy” znajdziemy też wykaz instytucji prowadzących Uniwersytet Trzeciego Wieku (*Uniwersytety Trzeciego Wieku w Małopolsce*). W Małopolsce wymienione są 42 takie uniwersytety. Działają one zarówno w dużych miastach, gdzie są prowadzone przez szkoły wyższe, jak i w małych miejscowościach, na przykład w Gdowie i Kłaju. Są one często prowadzone przez centra lub domy kultury, fundacje lub stowarzyszenia. Podkreślimy, że Uniwersytety Trzeciego Wieku (UTW) są jednym z ważniejszych działań wymienionych w programie rządowym. Dane ministerialne pokazują, że studenci UTW ogółem osiągnęli liczebność miasta średniej wielkości (prawie 70 tysięcy słuchaczy); w niektórych województwach było ich około tysiąca, a gdzie indziej około 10 tysięcy (zob. tabela 2). UTW mają w swojej ofercie również zajęcia pozwalające seniorom na zapoznanie się technologiami informacyjno-komunikacyjnymi i opanowanie korzystania z nich. W niektórych miastach, na przykład w Nowym Sączu, chętnych na zajęcia UTW było więcej niż miejsc¹.

Tabela 2. Szacunkowa liczba słuchaczy Uniwersytetów Trzeciego Wieku w poszczególnych województwach

Województwo	Liczba słuchaczy UTW
Dolnośląskie	4700
Kujawsko-pomorskie	4600
Lubelskie	2600
Lubuskie	2800
Łódzkie	4500
Małopolskie	3000
Mazowieckie	11 100
Opolskie	1200
Podkarpackie	4200
Podlaskie	1300
Pomorskie	5400
Śląskie	9200
Świętokrzyskie	800
Warmińsko-mazurskie	3800
Wielkopolskie	4800
Zachodniopomorskie	3100

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Rządowego programu...* (2012).

¹ Informacje ustne od osób zaangażowanych w działanie UTW w Nowym Sączu w pierwszej dekadzie XXI wieku.

Na stronie ROPS w Krakowie znajdziemy informację o dwóch prowadzonych programach. Pierwszym jest funkcjonujący od 2006 roku Małopolski Plebiscyt Poza Stereotypem – Senior Roku, promujący i nagradzający niepracujących emerytów, którzy są liderami społeczności lokalnej (*Małopolski Plebiscyt Poza Stereotypem...*). Drugim programem jest akcja Miejsce Przyjazne Seniorom. Promuje ona sklepy, kawiarnie, apteki, instytucje kultury, edukacyjne, rekreacyjne i użyteczności publicznej, które odpowiadają na potrzeby osób starszych, na przykład likwidując bariery architektoniczne lub oferując specjalne zniżki (*Miejsce przyjazne seniorom*). Informacje ze strony internetowej małopolskiego ROPS świadczą o bardzo dobrym rozeznaniu lokalnych potrzeb i zainteresowaniu się problemem ludzi starych. Można powiedzieć, że w porównaniu z innymi ośrodkami małopolski ROPS stanowi wzór do naśladowania w tym obszarze. Strona internetowa oferuje znacznie więcej treści dla potencjalnych użytkowników niż strony internetowe innych regionalnych ośrodków polityki społecznej.

ROPS w Poznaniu w zakładce Seniorzy publikuje uchwalony 25 listopada 2013 roku przez Sejmik Województwa Wielkopolskiego *Program na rzecz osób starszych do 2020 roku (Wielkopolski program na rzecz...)*. W programie szczególną uwagę zwrócono na obszary: edukacji, aktywności, zdrowia i bezpieczeństwa osób starszych. ROPS w Poznaniu uczestniczy również w międzynarodowym projekcie ENSURE zmierzającym do wykorzystania doświadczenia i wiedzy osób 55+ w roli mentorów, doradców i trenerów. Istnieje niewielka szansa, że odwiedzający stronę ROPS w Poznaniu znajdzie informacje o kampanii „Seniorze, masz wybór”, prowadzonej przez Centrum Inicjatyw Senioralnych. Informacja ta jest ukryta w zakładce Polecamy, w której nowsze wpisy zakrywają starsze.

ROPS lubelski prezentuje jedynie w zakładce Strategie, programy i analizy, wśród innych projektów, *Wojewódzki program na rzecz osób starszych na lata 2013–2015*. Jak podkreślają autorzy tego programu, powstał on z własnej inicjatywy ROPS (*Wojewódzki program na rzecz osób starszych*).

Podczas przeglądania stron ROPS i innych instytucji pomocy społecznej nasuwa się wniosek, że nie adresują one swojego przekazu do osób starszych. Powróćmy zatem do badań na temat zakresu, w jakim zakresie seniorzy są użytkownikami Internetu, i czy są potencjalnymi odbiorcami treści stron ROPS i innych instytucji pomocowych. Barbara Szmigielska, Anna Bąk, Małgorzata Hołda (2012) w kompleksowy sposób omawiają problemy korzystania z Internetu przez osoby starsze. Udział seniorów w wykorzystaniu Internetu systematycznie, aczkolwiek niezbyt szybko rośnie. Autorki wskazują istotne bariery: brak potrzeb seniorów, które są zaspokajane przez Internet, brak motywacji i ogólne wycofywanie się wraz z wiekiem z aktywności społecznej. Z drugiej strony wiek senioralny osiągają osoby, które posługiwały się w pracy zawodowej komputerem i jest to dla nich „normalne” urządzenie. Tworzone są także specjalne programy edukacyjne skierowane do seniorów, nastawione na podniesienie ich kompetencji w zakresie obsługi komputera, innych nowoczesnych urządzeń elektronicznych i programów komputerowych. Liczne przykłady takich programów z różnych krajów przedstawiono w przy-

wołanej pracy (Szmigielska i in. 2012). Także inne portale internetowe oferują wielką liczbę ofert kursów i szkoleń komputerowych skierowanych do seniorów.

Osoby zajmujące się funkcjonalnością stron internetowych podkreślają, że strony powinny być dostosowane do odbiorcy². Osoby starsze mają zwykle problemy ze słuchem i wzrokiem, operują językiem i pojęciami, które dla młodych mogą wydawać się archaiczne. Niewiele trzeba, ażeby strony internetowe miały ułatwienia dla osób starszych, na przykład w formie możliwości automatycznego odsłuchania treści zawartych na stronie. W wielu krajach takie ułatwienia są wymogiem stawianym instytucjom publicznym i są powszechne, na polskich stronach zdarzają się niezwykle rzadko, mimo że nie wymaga to jakiś specjalnych – trudnych do zainstalowania lub drogich – narzędzi informatycznych. Istnieją natomiast strony, które zawierają większe czcionki lub silniejszy kontrast z różnymi obszarami tekstu (na przykład strona www.senior.pl czy strona internetowa Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej).

Możemy jedynie postulować, aby instytucje kierujące swoją działalność do osób starszych lub niepełnosprawnych pomyślały o ułatwieniach dla osób słabosłyszących. Na przykład ustawa o rehabilitacji obowiązująca w Stanach Zjednoczonych określa wymogi dostępu do informacji w technologiach informatycznych, niezbędne do prawomocnej współpracy z agendami rządu amerykańskiego (Krug 2006).

Osobnym problemem jest język używany przez jednostki publiczne w Polsce. *Rządowy program na rzecz aktywności społecznej osób starszych* rozpoczyna się zdaniem tworzącym cały akapit:

Inspiracją do stworzenia Rządowego Programu na rzecz aktywności społecznej osób starszych na lata 2012 – 2013, zwanego dalej „Programem”, była obywatelska, publiczna identyfikacja problemów osób starszych, wynikająca z pogłębionej analizy i debaty dotyczącej procesów społecznych i demograficznych zachodzących w naszym kraju, na tle długofalowych wyzwań rozwojowych.

Nie dziwimy się, jeśli nie tylko seniorzy, ale nikt nieprzymuszony nie przeczyta następnego zdania i nie będzie rozstrzygał kwestii, dlaczego analiza musi być pogłębiona i jak wygląda długofalowe tło wyzwań rozwojowych. W naszych wcześniejszych badaniach również uzyskaliśmy podobne wyniki: strony internetowe pomocy społecznej napisane są językiem właściciela, a nie użytkowników. Wskaźnik mglistości tekstów zamieszczanych na stronach internetowych ośrodków pomocy społecznej jednoznacznie określał, że ich sens mogą zrozumieć jedynie osoby z wyższym wykształceniem, a niektóre materiały są w stanie pojąć wyłącznie osoby z wykształceniem prawniczym, administracyjnym lub przez wiele lat zatrudnione w administracji. Są one opracowane w taki sposób, jakby były przeznaczone dla innych urzędników, a nie ludzi z deficytami organicznymi, poznawczymi, kulturowymi itp. Innymi słowy, nie zostały napisane językiem zrozumiałym dla obecnych lub potencjalnych użytkowników, a tym bardziej – ludzi starych, chorych lub niepełnosprawnych (Miś, Szepski, w druku).

² Funkcjonalność może być różnie definiowana. Najprościej można ją rozumieć jako łatwość poruszania się po stronie, bezbłądność i szybkość dotarcia do poszukiwanej informacji (Krug 2006).

Zakończenie

Na podstawie szacunku uznaliśmy, że około 2,5 miliona osób po 60. roku życia jest samodzielnymi użytkownikami Internetu. Część z nich to osoby samotne, dla których Internet jest/może być ważnym narzędziem nawiązywania kontaktów i utrzymywania więzi społecznych, nawet jeżeli są to więzi pośrednie, w przestrzeni wirtualnej. Istotnym wsparciem w naszych badaniach były wcześniejsze analizy pokazujące potencjał Internetu dla starszych osób. Wojciech Kowalik (2011: 253) stwierdził, że

mechanizmy kreowania tożsamości sieciowej na podstawie innych niż wiek biologiczny kryteriów dają ludziom w podeszłym wieku szansę na łatwiejsze niż w świecie realnym włączanie się do grup i wspólnot opartych na podobnych zainteresowaniach, wartościach czy wspólnym celu.

Autor ten wskazał również na możliwość kompensacji ról społecznych. Uznajemy tę opinię za bardzo ważną z punktu widzenia pracy socjalnej świadczonej przez komputer, czyli zdalnej pracy socjalnej. O ile owych ról nie można wykonywać w rzeczywistości, można w świecie wirtualnym za pośrednictwem Internetu – na przykład pozostawać przyjacielem poprzez kontakty internetowe, utrzymywać związki uczuciowe z osobami odległymi przestrzennie, wymieniać się informacjami z osobami o podobnych zainteresowaniach, a nawet realizować role związane z bliskością (erotyczne), jakkolwiek ten ostatni punkt może dla wielu osób być kontrowersyjny.

Aktywność ROPS w skali kraju nie umożliwia realizacji tych funkcji kompensacyjnych, a nawet informacyjnych. Wobec tego możemy stwierdzić, że ROPS nie włączają się do polityki aktywizacji osób starszych. Naszym zdaniem taka polityka jest możliwa, a Internet jest narzędziem, które może służyć pokonywaniu barier związanych z wiekiem. Przywołajmy raz jeszcze Kowalika (2011: 253–254): „specyfika przestrzeni wirtualnej pozwala również na choćby częściowe przezwyciężanie problemów wieku starczego, które utrudniają podtrzymywanie aktywności społecznej seniorów”.

Na koniec wspomnijmy o sprawie, która również powinna być zauważona, chociaż dla większości osób wiek starszy to wiek wycofywania się z aktywności zawodowej. Niemniej osoby chętne powinny mieć możliwość kontynuacji – nawet w częściowym zakresie – odgrywania ról zawodowych oraz przejawiania aktywności zawodowej i zarobkowej. Dobrym przykładem jest tu raport Elżbiety Kryńskiej i Piotra Szukalskiego (2013). Pokazuje on przykłady dobrych praktyk na terenie całej Unii Europejskiej i przykłady do naśladowania. Kryńska opracowała wytyczne do aktywnej polityki zawodowej osób starszych, skierowane do trzech kategorii: pracujących i pracodawców, bezrobotnych oraz osób starszych. Druga wytyczna dotyczy działalności promocyjnej. Chodzi o popularyzację idei, że „starzenie się społeczeństwa oferuje nowe możliwości. Stwarza bowiem szanse wykorzystania różnych potencjałów tkwiących w osobach ze starszych grup wieku” (Kryńska 2013: 268). „Kampanie informacyjne powinny wykorzystywać środki masowego przekazu, jak telewizja, radio, prasa i Internet” (Kryńska 2013: 269). Trzecia wytyczna dotyczy tworzenia rad do spraw osób starszych, na przykład rządowej rady seniorów czy regionalnych rad osób starszych. „Ich zadaniem

byłyby promowanie i ochrona interesów osób starszych, promowanie równości, przeciwdziałanie dyskryminacji, umożliwianie osobom starszych artykułowania ich oczekiwań (na wzór istniejących w Wielkiej Brytanii)” (Kryńska 2013: 270). Dane z tego raportu mogą posłużyć do stworzenia i realizacji praktyk aktywizacji ludzi starszych na szczeblu regionalnym. W chwili obecnej, na podstawie naszych danych, możemy stwierdzić, że z wyjątkiem trzech województw polityka samorządowa zorientowana na ludzi starych nie jest obecna na internetowych stronach instytucji samorządu regionalnego ROPS.

Analiza stron internetowych ROPS okazała się bardzo interesująca w kontekście zmiany polityki państwa wobec ludzi starszych. Dokumenty rządowe uchwalone w ostatnich dwóch latach wskazują na zauważenie przez najwyższe władze państwowe zmian ludnościowych i próby aktywizacji rosnącej kategorii ludzi starych. Należy również odnotować rosnące zainteresowanie badaczy tą problematyką (Mucha, Krzyżowski 2011, 2012; Baranowska i in. 2013). Z pewnych powodów starość i starzenie się zaczęły stawać się kwestią społeczną, w znaczeniu nadawanym temu pojęciu przez polityków społecznych. Nie ma miejsca, ażeby omawiać te przyczyny i uwarunkowania polityki państwa, ale wymienimy jedynie znaczenie wyborcze tej powiększającej się kategorii demograficzno-społecznej, zasoby siły roboczej, koszty opieki medycznej i pomocy społecznej, przemiany wielkości i funkcji rodzin czy nowe wzorce kulturowe, istniejące w krajach Unii Europejskiej.

Diagnoza społeczna 2013 roku pokazała, jak gwałtownie zmieniła się liczba użytkowników Internetu w wieku powyżej 60. roku życia w okresie ostatniego dziesięciolecia. W przyszłości należy oczekiwać dalszego powiększania się populacji seniorów aktywnie korzystających z sieci elektronicznej. Badane ROPS w większości nie posiadały treści, które byłyby przeznaczone bezpośrednio do ludzi starych. Pionierami nowego podejścia były regionalne ośrodki w Krakowie, Lublinie i Poznaniu. Ich internetowa oferta nie spełnia jeszcze wymogów funkcjonalności, które są obecne w materiałach zamieszczanych w sieci przez firmy komercyjne. Wydaje nam się jednak, że istniejące programy mogą posłużyć seniorom do uczynienia własnego życia bardziej aktywnym i do wykorzystania instytucjonalnych zasobów (samorządowych, europejskich) do poprawy swojego życia, a innym regionalnym ośrodkom za wzór do naśladowania.

Bibliografia

- Ahuja R. (2002), *Social Problems in India*, Jaipur and New Delhi: Rawat Publication.
- Baranowska A. (2013), „Starzenie się społeczeństwa i związane z tym konsekwencje – perspektywa socjologiczna”, [w:] A. Baranowska, E. Kościńska, K.M. Wasilewska-Ostrowska (red.), *Społeczny wymiar życia i aktywności osób starszych*, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Baranowska A., Kościńska E., Wasilewska-Ostrowska K.M. (red.) (2013), *Społeczny wymiar życia i aktywności osób starszych*, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Barkan S.E. (2012), *Social Problems. Continuity and Change*, Irvington: Flat World Knowledge.

- Batorski D. (2013), „Polacy wobec technologii cyfrowych – uwarunkowania dostępności i sposobów korzystania”, [w:] *Diagnoza społeczna 2013. Contemporary Economics*, t. 7, wyd. specjalne, wrzesień 2013 (dostęp: 1.12.2013).
- Borkowska S. (2013), „Pracodawcy o narzędziach wyrównywania szans osób w wieku 45+ na rynku pracy. Opinie i wnioski”, [w:] B. Balcerzak-Paradowska (red.), *Praca i polityka społeczna. Współczesne tendencje i wyzwania*, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Dutkiewicz M. (2013), *Populisci dobroczynności. Medialne informowanie o pomaganiu*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- ENSURE, <http://www.rops.poznan.pl/projekty/ensure.html> (dostęp: 16.01.2014).
- Farley J.E. (1992), *American Social Problems: An Institutional Analysis*, 2nd ed., Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Kowalik W. (2011), „Starzy i młodzi w Internecie – społeczne konstruowanie generacji w świecie wirtualnym”, [w:] J. Mucha, Ł. Krzyżowski (red.), *Ku socjologii starości. Starzenie się w biegu życia jednostki*, Kraków: Wydawnictwa AGH.
- Kowalska J. (2006), „Strony internetowe państwowych szkół wyższych – przypadek instytutów socjologii”, [w:] L.H. Haber, M. Niezgoda (red.), *Społeczeństwo informacyjne. Aspekty funkcjonalne i dysfunkcjonalne*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kowalska M., Kuchcińska M. (2013), „Uwarunkowania aktywności bydgoskich seniorów z Osiedla Leśnego w Bydgoszczy”, [w:] A. Baranowska, E. Kościńska, K.M. Wasilewska-Ostrowska (red.), *Społeczny wymiar życia i aktywności osób starszych*, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Kramkowska E. (2011), „Ludzie starzy i ich funkcjonowanie w dynamicznym społeczeństwie wiedzy”, [w:] J. Mucha, Ł. Krzyżowski (red.), *Ku socjologii starości. Starzenie się w biegu życia jednostki*, Kraków: Wydawnictwa AGH.
- Krug S. (2006), *Nie każ mi myśleć! O życiowym podejściu do funkcjonalności stron internetowych*, Gliwice: Wydawnictwo Helion.
- Kryńska E. (2013), „Rekomendacje dla Polski wynikające z rozwiązań systemowych stosowanych w krajach Unii Europejskiej”, [w:] E. Kryńska, P. Szukalski (red.), *Rozwiązania sprzyjające aktywnemu starzeniu się w wybranych krajach Unii Europejskiej. Raport końcowy*, Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Kryńska E., Szukalski P. (red.) (2013), *Rozwiązania sprzyjające aktywnemu starzeniu się w wybranych krajach Unii Europejskiej. Raport końcowy*, Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Lopata Z.H., Levy J.A. (red.) (2003), *Social Problems across the Life Course*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Małopolski Plebiscyt Poza Stereotypem – Senior Roku, <http://www.rops.krakow.pl/lewa/seniorzy-9/malopolski-plebiscyt-pozza-stereotypem-senior-roku-49.html> (dostęp: 17.12.2013).
- Miejsce przyjazne seniorom, <http://www.rops.krakow.pl/lewa/seniorzy-9/miejsce-przyjazne-seniorom-50.html> (dostęp: 17.12.2013).
- Miś L., Szepski M. (2012a), *Pomoc społeczna w Internecie. Wykorzystanie nowoczesnej technologii przez pracowników małopolskich ośrodków pomocy społecznej*, „Problemy Polityki Społecznej”, 19, 109–124.
- Miś L., Szepski M. (2012b), „Internet a pomoc społeczna (na przykładzie małopolskich ośrodków pomocy społecznej)”, [w:] Z. Pucek, J. Bierówka (red.), *Polska w mediach, media w Polsce*, Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, s. 29–46.
- Miś L., Szepski M. (w druku), „Internet, Social Welfare and Participatory Democracy”, [w:] S. Elsen i in. (red.), *Participatory Democracy and Social Development*, Bolzano/Bozen: Freie Universität Bozen/Bolzano.

- Mucha J., Krzyżowski Ł. (red.) (2011), *Ku socjologii starości. Starzenie się w biegu życia jednostki*, Kraków: Wydawnictwo AGH.
- Mucha J., Krzyżowski Ł. (2012), „Polska starość na początku XXI wieku”, [w:] K. Frysztacki, P. Sztompka (red.), *Polska początku XXI wieku: przemiany kulturowe i cywilizacyjne*, Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Socjologii.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej* (2012), Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Rządowy program na rzecz aktywności społecznej osób starszych na lata 2012–2013. Załącznik do uchwały nr 137 z dnia 24 sierpnia 2012 roku* (2012), http://www.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/_public/1_NOWA%20STRONA/Aktualnosci/seniorzy/Rzadowy%20Program%20ASOS_2012-2013.pdf (dostęp: 3.12.2013).
- Sobocka-Szczapa H. (2012), *Zasoby pracy w wieku 45+ na rynku pracy w Polsce*, „Polityka społeczna”, 8, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Szmigielska B., Bąk A., Hołda M. (2012), *Seniorzy jako użytkownicy Internetu*, „Nauka”, 2, Poznań: Kwartalnik Oddziału PAN.
- Szweda-Lewandowska Z. (2013), *Logika systemu opieki nad osobami starszymi*, „Polityka społeczna”, 10, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Uchwała nr 237 Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2013 roku sprawie ustanowienia Rządowego programu na rzecz aktywności społecznej osób starszych na lata 2014–2020 (2013), http://www.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/_public/1_NOWA%20STRONA/Seniorzy/Program%20ASOS%202014-2020.pdf (dostęp: 17.12.2013).
- Uniwersytety Trzeciego Wieku w Małopolsce*, <http://www.rops.krakow.pl/lewa/seniorzy-9/uniwersytety-trzeciego-wieku-w-malopolsce-62.html> (dostęp: 17.12.2013).
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej, file:///C:/Users/Lucjan%20Mi%C5%9B/Downloads/D20130182Lj%20(1).pdf (dostęp: 10.12.2013).
- Wielkopolski program na rzecz osób starszych*, <http://www.rops.poznan.pl/programy/wielkopolski-program-na-rzecz-osob-starszych.html> (dostęp: 15.12.2013).
- Wojewódzki program na rzecz osób starszych. ROPS w Lublinie*, http://80.52.205.171/~maciek/FILES/ps_wojprgr/os_st.pdf (dostęp: 3.12.2013).
- Wyzwania Małopolski w kontekście starzenia się społeczeństwa. Podejście strategiczne*, http://www.malopolskie.pl/Pliki/MSR_2_19-20_2010.pdf (dostęp: 14.12.2013).
- Zagadnienia dotyczące starości*, <http://www.rops.krakow.pl/lewa/seniorzy-9/zagadnienia-dotyczace-starosci-48.html> (dostęp: 17.12.2013).
- Zarządzenia Nr 68 Prezesa Rady Ministrów z dnia 16 sierpnia 2012 roku w sprawie nadania statutu Ministerstwu Pracy i Polityki Społecznej*, „Monitor Polski” z dnia 17 sierpnia 2012 roku poz. 590, <http://www.mpips.gov.pl/seniorzyaktywne-starzenie/departament-polityki-senioralnej/> (dostęp: 2.12.2013).